Vol-13 Special Issue- 1.3 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

आंतर-सांस्कृतिक समस्या निराकरणात 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेची भूमिका

डॉ. राकेश अशोक रामराजे
पी. व्ही. डी. टी. कॉलेज ऑफ एज्युकेशन फॉर वूमेन,
एस. एन. डी. टी. महिला विद्यापीठ, चर्चगेट, मुंबई २०

सारांश

एकविसाव्या शतकात जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण, माहिती-तंत्रज्ञानातील क्रांती, जलद वाहतूक व्यवस्था तसेच सामाजिक माध्यमांच्या व्यापक वापरामुळे जग भौगोलिकदृष्ट्या आणि सामाजिकदृष्ट्या अधिक जवळ आले आहे. विविध देशांतील, समाजांतील आणि संस्कृतींतील लोकांचा परस्पर संपर्क मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. तथापि, या जवळिकीसोबतच भाषा, धर्म, वंश, जीवनशैली, मूल्यव्यवस्था आणि परंपरांतील भिन्नतेमुळे आंतर-सांस्कृतिक मतभेद, गैरसमज, संघर्ष, असहिष्णुता व तणाव वाढताना दिसून येतात. अशा समस्या केवळ व्यक्तीपुरत्या मर्यादित न राहता सामाजिक सलोखा, राष्ट्रीय एकात्मता आणि जागतिक शांतता यांना आव्हान देणाऱ्या ठरत आहेत. या संशोधनपर लेखात 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेची तात्त्विक पार्श्वभूमी, तिचा अर्थ व आशय स्पष्ट करण्यात आला असून, आंतर-सांस्कृतिक समस्या निराकरणात तिचा कसा प्रभावी उपयोग करता येऊ शकतो याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात या संकल्पनेच्या अंमलबजावणीमुळे परस्पर समज, सांस्कृतिक समन्वय आणि जागतिक नागरिकत्वाची भावना कशी विकसित होऊ शकते, याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. आधुनिक बहुसांस्कृतिक आणि जागतिक समाजात शांतता, समन्वय आणि मानवतेची जपणूक करण्यासाठी 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वपूर्ण व कालसुसंगत ठरते, असा निष्कर्ष या लेखातून अधोरेखित करण्यात आला आहे.

बीज शब्द : वसुधैव कुटुंबकम्, आंतर-सांस्कृतिक समस्या, सांस्कृतिक समन्वय, जागतिक नागरिकत्व, मानवी मूल्ये, सहिष्णुता

प्रस्तावना

मानवी समाज हा विविध संस्कृती, परंपरा आणि मूल्यव्यवस्थांचा समृद्ध संगम आहे. प्रत्येक समाजाची स्वतःची भाषा, धार्मिक श्रद्धा, सामाजिक रचना, आचार-विचार आणि जीवनशैली असते. ही विविधता मानवी समाजाची ताकद असली, तरी आधुनिक काळात जागतिकीकरण, स्थलांतर, शहरीकरण आणि तंत्रज्ञानामुळे वेगवेगळ्या संस्कृतींमधील संपर्क झपाट्याने वाढला आहे. या वाढत्या संपर्कातून परस्पर समज वाढण्याऐवजी अनेकदा गैरसमज, संघर्ष, भेदभाव, सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वाची भावना, पूर्वग्रह आणि सामाजिक तणाव निर्माण होताना दिसतात. अशा आंतर-सांस्कृतिक समस्यांचा परिणाम केवळ व्यक्तींच्या संबंधांपुरता मर्यादित न राहता समाजातील सलोखा, राष्ट्रीय एकात्मता, जागतिक शांतता आणि सर्वांगीण मानवी विकासावर प्रतिकूल प्रभाव टाकतो. विविधतेचा स्वीकार न झाल्यास असहिष्णुता, सामाजिक दुरावा आणि संघर्ष वाढण्याची शक्यता अधिक असते. त्यामुळे आंतर-सांस्कृतिक समस्यांवर उपाय शोधताना केवळ राजकीय किंवा कायदेशीर दृष्टिकोन पुरेसा ठरत नाही; त्यासाठी मूल्याधिष्ठित आणि मानवकेंद्री दृष्टिकोनाची आवश्यकता भासते. या पार्श्वभूमीवर भारतीय संस्कृतीतून उद्भवलेली 'वसुधैव

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

कुटुंबकम्' ही संकल्पना संपूर्ण विश्वाला एक कुटुंब मानण्याची भावना रुजवते. ही संकल्पना मानवतेचा व्यापक दृष्टिकोन मांडते, ज्यामध्ये भेदाभेदांऐवजी आपलेपणा, सहअस्तित्व, करुणा आणि परस्पर सन्मान यांना महत्त्व दिले जाते. 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना केवळ तात्त्विक विचार न राहता सामाजिक, शैक्षणिक आणि नैतिक जीवनात प्रत्यक्ष उपयोगात आणता येण्यासारखी आहे. विविध संस्कृतींमध्ये समन्वय साधणे, परस्पर समज वाढवणे आणि आंतर-सांस्कृतिक संघर्ष कमी करणे यासाठी ही संकल्पना मार्गदर्शक ठरू शकते.

'वसुधैव कुटुंबकम्' संकल्पनेचे स्पष्टीकरण : 'वसुधैव कुटुंबकम्' हा संस्कृत वाक्प्रचार महाउपनिषद मध्ये आढळतो. याचा अर्थ – संपूर्ण पृथ्वी हे एकच कुटुंब आहे. या संकल्पनेचा गाभा असा आहे की मानवाने स्वतःपुरते किंवा आपल्या समाजापुरते न पाहता, संपूर्ण मानवजातीबद्दल आपलेपणा, करुणा आणि सहअस्तित्वाची भावना ठेवावी. ही दृष्टी व्यक्ती-केंद्रित न राहता मानव-केंद्रित आहे. ही संकल्पना समानता, बंधुता, सहिष्णुता आणि परस्पर सन्मान यांना महत्त्व देते.

आंतर-सांस्कृतिक समस्या : स्वरूप व कारणे

भाषा व संवादातील अडथळे : आंतर-सांस्कृतिक समस्यांमधील एक महत्त्वाचा आणि मूलभूत घटक म्हणजे भाषा व संवादातील अडथळे. भाषा ही केवळ संवादाचे माध्यम नसून ती संबंधित समाजाची संस्कृती, मूल्ये, विचारसरणी आणि भावनांचे प्रतिबिंब असते. विविध संस्कृतींतील व्यक्ती वेगवेगळ्या भाषा, बोली, उच्चार, प्रतीके आणि अभिव्यक्ती पद्धती वापरत असल्यामुळे संवाद प्रक्रियेत अनेक अडचणी निर्माण होतात. भाषेचे अपुरे ज्ञान, शब्दांचे भिन्न अर्थ, वाक्यरचनेतील फरक तसेच सांस्कृतिक संदर्भ न समजल्यामुळे संदेशाचा चुकीचा अर्थ लावला जाण्याची शक्यता वाढते. परिणामी गैरसमज, संभ्रम, अविश्वास आणि तणाव निर्माण होतो. काही वेळा एका संस्कृतीत सामान्य किंवा स्वीकारार्ह असलेली संवादशैली दुसऱ्या संस्कृतीत उद्धट, अपमानास्पद किंवा असंवेदनशील मानली जाऊ शकते. यामुळे परस्पर संबंधांमध्ये दुरावा निर्माण होतो. याशिवाय, अशाब्दिक संवाद जसे की देहबोली, नजरेचा संपर्क, हावभाव आणि आवाजाचीतीव्रता यामध्येही सांस्कृतिक फरक आढळतात. या घटकांचा योग्य अर्थ न लावल्यास संवाद अधिक गुंतागुंतीचा होतो. त्यामुळे भाषा व संवादातील अडथळे आंतर-सांस्कृतिक समस्यांना खतपाणी घालतात आणि सामाजिक सलोखा व परस्पर समज निर्माण होण्यास अडथळा ठरतात.

धार्मिक व सामाजिक परंपरांतील भिन्नता : आंतर-सांस्कृतिक समस्यांच्या निर्मितीमध्ये धार्मिक व सामाजिक परंपरांतील भिन्नता हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. प्रत्येक समाजाची धार्मिक श्रद्धा, कर्मकांड, सण-उत्सव, आचारसंहिता, सामाजिक नियम व रूढी परंपरेने विकसित झालेल्या असतात. या परंपरा त्या समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा अविभाज्य भाग असतात. मात्र, विविध धर्म व समाजांमधील संपर्क वाढल्यावर या परंपरांतील फरक अनेकदा गैरसमज, मतभेद आणि संघर्षास कारणीभूत ठरतात. एका समाजात पवित्र किंवा नैतिकदृष्ट्या योग्य मानल्या जाणाऱ्या गोष्टी दुसऱ्या समाजात वेगळ्या अर्थाने पाहिल्या जाऊ शकतात. आहार-विहार, वस्त्रप्रावरण, विवाह पद्धती, स्त्री-पुरुष भूमिकांबाबतचे संकेत, उपासना पद्धती किंवा सामाजिक व्यवहार यांतील भिन्नता परस्पर असहिष्णुता निर्माण करू शकते. काही वेळा स्वतःच्या धार्मिक किंवा सामाजिक परंपरांना श्रेष्ठ मानण्याची वृत्ती विकसित होते, ज्यातून इतर परंपरांबद्दल अवहेलना किंवा नकारात्मक दृष्टिकोन तयार होतो.

मूल्यव्यवस्थेतील फरक : आंतर-सांस्कृतिक समस्यांच्या मुळाशी मूल्यव्यवस्थेतील फरक हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. मूल्यव्यवस्था म्हणजे एखाद्या समाजाने स्वीकारलेली नैतिक तत्त्वे, जीवनदृष्टी, योग्य-अयोग्याची संकल्पना तसेच व्यक्तीच्या वर्तनाला दिशा देणारे निकष होय. विविध संस्कृतींमध्ये कुटुंबव्यवस्था, वैयक्तिक स्वातंत्र्य, सामूहिक जबाबदारी, अधिकार व कर्तव्यांची जाणीव, शिस्त, वेळेचे भान, श्रमप्रतिष्ठा आणि सामाजिक नातेसंबंध यांसारख्या बाबींविषयी भिन्न मूल्ये आढळतात. एका संस्कृतीत व्यक्तिकेंद्री मूल्यांना प्राधान्य दिले जाते, तर दुसऱ्या संस्कृतीत समाजकेंद्री किंवा कुटुंबकेंद्री मूल्ये अधिक

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

महत्त्वाची मानली जातात. या भिन्न मूल्यदृष्टीमुळे निर्णयप्रक्रिया, वर्तनपद्धती आणि परस्पर अपेक्षा वेगळ्या असतात. परिणामी, एकमेकांच्या कृतींचा अर्थ लावताना गैरसमज निर्माण होतात आणि त्यातून मतभेद व तणाव वाढतात. याशिवाय, स्वतःच्या मूल्यव्यवस्थेला श्रेष्ठ समजण्याची प्रवृत्ती निर्माण झाल्यास इतर संस्कृतींच्या मूल्यांकडे दुर्लक्ष केले जाते. अशा दृष्टिकोनामुळे परस्पर आदर कमी होतो आणि सांस्कृतिक संघर्ष अधिक तीव्र होतात. त्यामुळे मूल्यव्यवस्थेतील फरक योग्यरीत्या समजून न घेतल्यास आंतर-सांस्कृतिक समस्या वाढतात व सामाजिक समन्वय, शांतता आणि सहअस्तित्वाला बाधा पोहोचते.

सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वाची भावना : आंतर-सांस्कृतिक समस्यांच्या निर्माणामध्ये सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वाची भावना हा एक अत्यंत संवेदनशील आणि गंभीर घटक आहे. सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वाची भावना म्हणजे आपल्या स्वतःच्या संस्कृती, परंपरा, भाषा, धर्म किंवा जीवनशैलीला इतर संस्कृतींपेक्षा अधिक श्रेष्ठ, प्रगत किंवा योग्य समजण्याची मानसिकता होय. ही भावना बहुतेक वेळा अज्ञान, अपुरी समज, ऐतिहासिक प्रभाव किंवा सामाजिक वर्चस्वाच्या जाणिवेतून निर्माण होते. या भावनेमुळे विविध संस्कृतींतील सकारात्मक घटक स्वीकारण्याऐवजी त्यांना नाकारण्याची वृत्ती वाढते. समाजातील दुर्बल किंवा अल्पसंख्याक सांस्कृतिक समूहांमध्ये असुरक्षितता आणि परकेपणाची भावना निर्माण होते. त्यामुळे सामाजिक सलोखा बिघडतो आणि संघर्षाची शक्यता वाढते. आंतर-सांस्कृतिक समस्या निराकरणासाठी सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वाची भावना टाळणे, परस्पर आदर, समानता आणि सहअस्तित्व यांचा स्वीकार करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

पूर्वग्रह व रूढ कल्पना : आंतर-सांस्कृतिक समस्यांच्या मुळाशी पूर्वग्रह व रूढ कल्पना हा एक महत्त्वाचा आणि प्रभावी घटक आहे. पूर्वग्रह म्हणजे एखाद्या व्यक्ती, समाज किंवा संस्कृतीविषयी अपूर्ण माहिती, ऐकिव माहिती किंवा पूर्वानुभवांच्या आधारे तयार झालेली नकारात्मक किंवा एकांगी धारणा होय. रूढ कल्पना या दीर्घकाळ सामाजिक संवादातून तयार झालेल्या असतात आणि त्या अनेकदा वास्तवाशी सुसंगत नसतात. विविध संस्कृतींविषयी तयार झालेल्या अशा रूढ कल्पना व्यक्तींच्या विचारसरणीवर खोल परिणाम करतात. एखाद्या समाजातील सर्व व्यक्ती एकसारख्या असतात, त्यांच्या सवयी, स्वभाव किंवा मूल्ये समान असतात, अशी चुकीची समजूत निर्माण होते. परिणामी, व्यक्तीला स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व म्हणून पाहण्याऐवजी तिला विशिष्ट सांस्कृतिक चौकटीत बंदिस्त केले जाते. यामुळे परस्पर संवाद मर्यादित होतो आणि समज वाढण्याऐवजी दुरावा वाढतो. पूर्वग्रह आणि रूढ कल्पनांमुळे भीती, संशय आणि अविश्वास निर्माण होतो. काही वेळा या कल्पनांचा वापर भेदभाव, सामाजिक बहिष्कार किंवा संघर्षाला समर्थन देण्यासाठी केला जातो. त्यामुळे सामाजिक सलोखा बिघडतो आणि आंतर-सांस्कृतिक तणाव अधिक तीव्र होतो. आंतर-सांस्कृतिक समस्या निराकरणासाठी पूर्वग्रह व रूढ कल्पनांवर मात करणे, वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन स्वीकारणे आणि प्रत्यक्ष संवादाच्या माध्यमातून परस्पर समज वाढवणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

आंतर-सांस्कृतिक समस्या निराकरणात 'वसुधैव कुटुंबकम्'ची भूमिका :

1.सहिष्णुतेची भावना विकसित करणे : 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना विविधतेचा स्वीकार करायला शिकवते. वेगवेगळ्या संस्कृतींचा आदर करण्याची मानसिकता निर्माण होते.

2.समान मानवत्वाची जाणीव : सर्व मानव एकाच कुटुंबातील सदस्य आहेत ही भावना रुजल्यास सांस्कृतिक भेद गौण ठरतात.

3.संवाद व समज वाढवणे : या तत्त्वामुळे संवादात सौहार्द, संयम आणि समजूतदारपणा येतो, ज्यामुळे गैरसमज कमी होतात.

4.संघर्षाऐवजी सहकार्याला प्राधान्य : स्पर्धा आणि संघर्षाऐवजी सहकार्य, समन्वय आणि परस्पर मदतीची वृत्ती विकसित होते.

5.जागतिक नागरिकत्वाची भावना : व्यक्ती केवळ एका देशाची किंवा संस्कृतीची प्रतिनिधी न राहता जागतिक नागरिक बनते.

शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रातील उपयुक्तता : शिक्षण क्षेत्रात 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेचा अभ्यासक्रमात व सहशालेय उपक्रमांत समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये सांस्कृतिक समज, सहिष्णुता आणि नैतिक मूल्यांचा विकास होण्यास मदत होते. विविध संस्कृती, भाषा, धर्म आणि जीवनशैलींबद्दल आदरभाव निर्माण झाल्यास विद्यार्थी भिन्नतेकडे सकारात्मक

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

दृष्टिकोनातून पाहू लागतात. यामुळे त्यांच्यात परस्पर सन्मान, सहकार्य आणि संवाद कौशल्ये विकसित होतात. तसेच ही संकल्पना विद्यार्थ्यांमध्ये जागतिक नागरिकत्वाची भावना रुजवून सामाजिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण करते. मूल्याधिष्ठित शिक्षणाच्या माध्यमातून आंतर-सांस्कृतिक पूर्वग्रह कमी होऊन समन्वयात्मक दृष्टिकोन विकसित होतो. सामाजिक स्तरावर 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना विविध समाज, राष्ट्रे आणि संस्कृतींमधील सौहार्द वाढविण्यास उपयुक्त ठरते. आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये ही संकल्पना परस्पर आदर, सहअस्तित्व आणि शांततापूर्ण सहकार्याचा मार्ग दर्शवते. संघर्ष, हिंसा आणि असहिष्णुतेऐवजी संवाद व समन्वयाला प्राधान्य दिल्यास जागतिक शांतता प्रस्थापित होण्यास हातभार लागतो. यासोबतच मानवी हक्कांचे संरक्षण, सामाजिक न्याय आणि समतेची भावना दृढ करण्यासाठीही ही संकल्पना मार्गदर्शक ठरते. त्यामुळे शैक्षणिक व सामाजिक दोन्ही क्षेत्रांत 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना आधुनिक काळात अत्यंत उपयुक्त आणि कालसुसंगत ठरते.

निष्कर्ष :

आजच्या बहुसांस्कृतिक आणि जागतिक समाजात आंतर-सांस्कृतिक समस्या अपरिहार्य आहेत. मात्र, त्यावर उपाय म्हणून भारतीय तत्त्वज्ञानातून आलेली 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना अत्यंत प्रभावी ठरू शकते. ही संकल्पना मानवतेचा व्यापक दृष्टिकोन देते, ज्यातून सहअस्तित्व, समन्वय आणि शांततेचा मार्ग खुला होतो. त्यामुळे आंतर-सांस्कृतिक समस्या निराकरणासाठी 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना आजच्या काळात अधिकच महत्त्वाची ठरते.

संदर्भसूची

ऑरोबिंदो, श्री. (2005). मानवी एकतेचा आदर्श. पाँडिचेरी: श्री अरविंद आश्रम.

चॅटर्जी, एम. (2012). भारतीय तत्त्वज्ञान आणि आंतर-सांस्कृतिक संवाद. नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड विद्यापीठ प्रकाशन.

गांधी, मो. का. (2010). शांतता व सौहार्दावरील निवडक लेखन. अहमदाबाद: नवजीवन प्रकाशन.

कुलकर्णी, स. (2018). जागतिक समाजातील मूल्यशिक्षण. आंतरराष्ट्रीय शिक्षण जर्नल, 5(1), 23–30.

नुसबाम, मा. (2011). क्षमता निर्माण. केंब्रिज: हार्वर्ड विद्यापीठ प्रकाशन.

पांडे, अ. (2017). जागतिक नागरिकत्व आणि भारतीय जीवनदृष्टी. मानवी मूल्ये जर्नल, 23(1), 60–68.

राधाकृष्णन, स. (2009). भारतीय तत्त्वज्ञान. नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड विद्यापीठ प्रकाशन.

सेन, अ. (2006). ओळख आणि हिंसा. नवी दिल्ली: पेंग्विन प्रकाशन.